

A. Krymskyi

“HISTORY OF THE KHAZARS” (UNPUBLISHED FRAGMENTS) /

Compl. by O. Bubenok, O. Khamray and V. Chernoiivanenko

O. Bubenok

DSc (History), Professor

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

helgebub@i.ua

O. Khamray

DSc (Philology), Senior Fellow

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

akhamray@yahoo.com

V. Chernoiivanenko

PhD (History), Associate Professor

Department of History

National University of Kyiv Mohyla Academy

8/5, Voloska Street, Building 5, Kyiv, 04070, Ukraine

chernoiivanenko@gmail.com

This publication is based on well-known fragments of the second part of the monograph “History of the Khazars” by the outstanding Ukrainian Orientalist Academician A. Yu. Krymskyi. This manuscript is kept in the funds of the Institute of Manuscripts of V. Vernadsky National Library of Ukraine. The work is devoted to the events of the 6 – the beginning of the 7th century, when the Khazars first appeared on the pages of history.

Keywords: “History of the Khazars”, A. Yu. Krymskyi, Ukrainian Oriental studies, Khazars

Кримський А. Ю.

“ІСТОРІЯ ХАЗАР” (НЕОПУБЛІКОВАНІ ФРАГМЕНТИ) /

Підготовка до друку: О. Б. Бубенок, О. О. Хамрай, В. В. Черноіваненко

У рік 100-річного ювілею Національної академії наук України в журналі “Східний світ” розпочато публікацію відомих нам фрагментів другої частини монографії “Історія хазар” видатного українського орієнталіста академіка А. Ю. Кримського. Так звану першу частину монографії вперше було надруковано повністю у 2008 р. в сьомому томі щорічника “Хазарський альманах”. Окрім того, найбільш цікавий фрагмент із другої частини цієї великої роботи під назвою “А. Ю. Кримський про обставини іудаїзації хозарів” вперше було оприлюднено у 2011 році у третьому номері часопису “Східний світ”. Основою ж для цієї публікації стали сторінки рукопису, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. При публікації цього тексту ми намагалися зберегти усі особливості оригінального тексту, роздрукованого на друкарській машинці. На жаль, перші сторінки другої частини монографії не збереглися. Запропонований увазі читачів фрагмент присвячено подіям VI – початку VII ст., коли хозари вперше з’явилися на сторінках історії.

<...> З культурних явищ у Хазарщині VI віку ми повинні зазначити деяке розповсюдження християнської віри серед хазарів, а тим самим напевне і деяке пом'якшення норівів цього народу, побільше, мабуть, серед людности лиш городської.

Один шлях, яким розповсюджувалося християнство в Надкавказціні, – це був візантійсько-аланський. Городи південно-кримського надбережжя та Надозівщини (між іншими – Тмутаракань чи Фанагорія)¹, проводячи торг з надкавказькими племенами, що привозили до них на продаж хутра, шкури і людську силу – рабів з варварами не тільки торгували, ба й потроху знайомили варварів з християнською вірою. Історик Юстиніана Прокопій виразно свідчить², що алани й абхазі – це народи здавна християнам та візантійцям дружні³. Він таки каже, що абхазі навернулися до християнства саме на бажання імператора, він й храми для них збудував і єпископа їм надав⁴. Тільки-ж ми не маємо вказівок на ті подробиці і на ті реальні форми, в яких візантійське християнство пронизувалось до хазарів.

Другий шлях християнської пропаганди серед хазарів VI віку ми можемо прослідкувати значно точніш. Він йшов із Закавказціні, з християнської Агванії, де, до речі нагадати, жила серед агванців і деяка хазарська людність. Сирський чернець-монофізит, який близько 569 р. переробив церковну історію Захарії Ретора оповідає, що десь між 507–523 роком⁵ агванський єпископ Кардуст, узявши з собою трьох священників і ще чотирьох супутників, вирядився з Агванії поза Чорську (Дербендську) браму в країну “Гунів” (т. т. очевидно хазарів-сабірів, або, як їх звать візантійці, гунів-сабірів); він попереду вдався до візантійських бранців, що десь там продавалися недалеко дербенської брами, а потім ці семеро місіонерів вдалися із своєю християнською проповіддю до самих “гунів”. Вони повернули декого з “гунів” до христової віри, і разом з тим єпископ Кардуст придумав навіть азбуку для гунської (значить хазарсько-сабірської) мови, і місія переклала на цю мову де що з святого письма⁶. Ми не маємо слідів того Кардустового альфавету, що він надумав для хазарів. Може бути, де-небудь у горах Дагестана знайдуться якісь його епіграфічні сліди, а поки що – нічого не знайдено. Можна однак з великою певністю здогадуватися, що той хазарсько-християнський альфавет VI віку повинен був нагадувати собою тодішнє письмо вірменське і агванське⁷, – більше-менше такого характеру, який ми й досі можемо бачити в прописних вірменських буквах або у вірменському так званому уставному письмі найстаріших вірменських рукописів (а ми їх маємо в датованих списках IX віку). Що агванські місіонери могли бачити в Надкавказціні не тільки людей кочових, які живляться м'ясом своїх черед, рибою, звіриною та здобутком з грабіжу, але бачили й таких, що живуть по городах (у болгарів було городів навіть декілька) – про це ми вже вище згадували. Християнська віра сильно там одначе не закорінилася. Сирський письменник Йоан Ефеський (585 р.) каже про хазарів, що вони були християнами⁸, – значить він для 585 р. вже не вважав їх за християн.

У одного надкаспійського письменника X–XI віку⁹ ми знаходимо цікавий переказ, який міг би правити за ілюстрацію для непоганих культурних умов хазарського життя VI в., коли б ми могли на той переказ цілком покластися. Він має стосуватися до перших літ панування шаха Кавада (489–531). Шах Кавад, як відомо, ще в кінці V віку для боротьби проти аристократії та духівництва прихилився до релігійно-комуністичного проповідника Маздака, що вимагав во ім'я боже рівного розподілу багатств поміж усіма людьми, а zarazом проповідував і спільність жіноцтва. Вельможі й зороастрійські жерці скинули були Кавада з шахського престолу і посадили його брата Джамаспа (496). Літ за троє Кавад за допомогою чужого війська повернув собі престол. Сасанідська традиція (в арабській передачі) запевняє, ніби він дав пощаду Джамаспові¹⁰ – про що, звичайно, можна й сумніватися¹¹. Будь-що-будь Йездадій малює дальшу Джамаснову долю так, що він втік із перської столиці до Вірменщини, звідти до Агванії й, повівши крізь дербендську браму військові сили

на Хазарщину, поробив там усякі завоювання, – як видно, заснував васальне од хазарів своє князівство. В тих країнах Джамасп і одружився: осів на життя тай вже не захотів повернутися до Персії. Його внук, каже Йездеадій, поширив дідове володіння од Дербенду аж до Гіляну (а дістатися до Гіляну він, очевидячки, не міг інакше, як перейшовши з військом усю Агванію), і од нього пішла в Гілянні династія гілян шахів. Це Йездеадієве оповідання викликає низку всяких сумнівів (найперший – чи справді Джамаспа Кавад помилював?), а паралельно до такого переказа або й такої легенди про Джамаспа могло б бути трохи аналогічне оповідання про заснування агванської династії мигридів про подію, що справді сталася, тільки не за Кавада, не в початку VI століття. Статися вона могла – в пору одну з двох: або літ трицятеро перед Кавадом, або значно пізніш од Кавада, десь так за 590-их рр. VI-го століття. Вірменсько-агванське джерело (компілятор Мойсей Каганкатвацій X в.) зв'язує справу з царюванням шаха Хосрова II Первіза, що запанував 590 р. після того, як його дядьки скинули його батька, шаха Гормизда IV. Первіз, каже Каганкатвацій¹², відомщаючи смерть Гормизда IV, почав карати на горло членів своєї сасанідської династії, причетних до цієї справи. Один з його близьких родичів – Мигран, феодалний володар, зібравши з собою тридцять тисяч родин із своїх підданців, вирішив утікати з Персії до хазарів і оселитися серед них. Шлях цим емігрантам лежав, натурально, через Агванію, але як прибули вони до агванської столиці Партав тай мали вже вдатися до дербентської (Чорської) брами, то далекозорі радники шаха Первіза (пана Каганкатвація) умовили шаха, щоб він послав примирений лист у Партав до Миграна, нехай би він виселявся до ворожої персам Хазарщини. Мигран послушався, до Хазарщини не перевіз своїх людей, але вже й до Персії не повернувся. Він – повідає Каганкатвацій – заснував в Агванії свою князівську сасанідську династію; вона відкинулася од зороастрийства тай навернулася до віри агванців, тобто до християнської, а князем із шостого покоління цієї династії був славний Джаваншір (запанував 636, тобто літ сорок після заснування династії). Давно вже, акад. Бросе звернув увагу на неприпустиму хронологію Каганкатвацієвого оповідання: в якихось 40 літ (од 590-их років до 636) не могло ж народитися аж шість поколінь по простій лінії! Для шістьох поколінь треба покласти час не менший як літ 150, себ-то треба перенести прихід мигранідської династії до агванців ще в V-те століття¹³. На нашу думку, це сталося не за шаха Первіза (VI в.), що запанував після скинутого шаха Гормизда I, а за шаха Піруза (V в.), що скинув (459) шаха Гормизда III (457–459) за допомогою як-раз одного з членів мигранідської фамілії¹⁴. Будь, що будь Гиздадієве оповідання про Джамаспа і початки сасанідської Гіляндшанської династії так само як вірмено-агванське оповідання про початки сасанідо-агванської династії, мають в собі тую спільність, що в обох їх обсмальовується Хазарщина V віку як країна, куди культурним людям можна втікти од перської несправедливості і жити, очевидячки, в умовах зовсім нетяжких для культурних людей. <...>

ХАЗАРЩИНА У СКЛАДІ ВЕЛИКОЇ ТЮРКСЬКОЇ ІМПЕРІЇ VI–VII в.

1

<...> “уари-хуні” (Oðar kaî Xouvvī¹⁵), або стишліш “уархоніти”¹⁶, звичайно зуться в середній Європі (де вони багато лиха нароби́ли) попросту авари, та так побільше звали їх “аварами” і візантійські послы в розмовах з турками¹⁷.

Тюрки дали певну надію, що раніш чи пізніш вони тих своїх “утікачів-рабів” наздоженуть, бо “авари не птахи, щоб, літаючи по небу втікати од тюрських мечів, вони не риби, щоб упірнути в воду й сховатися в глибинах морських, вони блукають по землі”¹⁸. Тюрки будь-коли “аварів” наздоженуть і подушать як комах, бо, мовляв, “ті раби, нехай-но побачать надіслану до них кінську нагайку, втечуть до пекла”¹⁹. Тільки ж тюрки не поспішалися гнатися за аварами по п’ятах слідком, а попереду звернули свій напір на сусідню, до недавна аварам дружню, державу гефталітів.

Похід проти неї мав вести вже не Бумин-хаган (він помер 552 р.)²⁰, а його молодший брат Істемі-хаган (дожив до 576 р.)²¹, що в сасанідсько-арабських джерелах носить ім'я-титул “сін-джебуз”²², а у візантійців пишеться “σιλζιβουλος” або “διζιβουλος”²³ Титул “джебгу” (чи в іншій турецькій вимові “ябгу”) значить більше-менше “замісник” або “підрядний володар”. Істемі-хакан, як потім його нащадки, турбувався “хакан-замісник”, бо за головного чи великого хакана всіх тюрків вважався (тоді, десь так до 582 р., голова тюрків східних, або північних)²⁴.

Гефталіти були дуже культурний народ, ідноєвропейської раси. Візантійці, аж надто не доладу і з плутаниною вживаючи етнічних термінів “скити”, “гунни” і т. інше, називали гефталітів гуннами-гефталітами або білими гуннами, тільки ж разом різко їх відривляли од справжніх гуннів або якихсь варварів, номадів. Прокопій VI віку /I,3/ каже: “хоч гефталіти народ гунського коліна, та вони не кочовики, не так як інші гунські племена. Зо всіх гуннів тільки вони білі тілом і не погані на вроду. Вони здавна заселяють родючу країну. Вони мають над собою одного царя і становлять добре впорядковане громадянство, пильнуючи про справедливість між собою і з сусідами не гірш од римлян або будь-кого”²⁵. А у Менандра VI віку переказуються слова тюрських послів, що гефталіти були народ не сільський, а городський²⁶. Напад на гефталітську державу тюрки зробили рівночасно, ба навіть у деякому порузуміння чи в спілці, з персами, із старим шахом Хосровом I Ануширваном. Року, мабуть, 563 (будь що будь не пізніш од 567 р.) держава гефталітів завалилася²⁷.

Тюрки і перси поділили її так, що краї на південь од горішньої течії ріки Аму-Дар’ї дісталися персам (Бактрія чи Бельх, Тохаристан і інші території, що тепер часто звуться афганським Туркестаном). А так зване Міжріччя, себто багата й розлога територія між р. Сир-Дар’єю і р. Аму-Дар’єю, повна культурних согдійських городів, припала тюркам²⁸. Согдійці в Самарканді, Ташкенті і інших городах Міжріччя були народ не тільки промисловий, а й дуже комерційний. Вони торгували шовком²⁹, але чи шовком свого виробу, чи китайським – не ясно, – та безперечно й торгували самоцвітним камінням – бадахшанськими рубінами, північно-індійськими алмазами, тощо. Опинившись під тюрською владою, вони вдалися до нового свого володаря-хакана з проханням – упорядкувати торг шовком з сусідніми державами. Пропозиція була вигідна, бо звичайно, що тюрсько-хаканська казна повинна була б діставати за це од согдійських купців добрі оплатки. Та й самі тюрки мали певні торгові нахили: вони, отії “ковальчуки” як їх колись звали авари, ладні були торгувати з візантійцями своїм добротним залізом³⁰. Персам такі торгові тюркські наміри дуже не припадали до вподоби, бо перси сами бажали б бути монополістами міжнародного торгу шовком чи яким іншим крамом з далекого сходу. Вони дуже неввічливо одмовилися від торгових договорів з тюрками³¹ і тоді согдійське купецтво умовило Синджебгу-хакана вирядити торгово-політичне посольство з писаними грамотами до перських ворогів-візантійців; посольство обрало маршрут на Волгу, Північний Каспій і Кавказ. Імператор Юстин дуже приязно привітав цю тюрко-согдійську місію у своїй столиці Царгороді (в кінці 567 р.) і з свого боку вирядив в осени 568 року на чолі з Земархом візантійське посольство до Середньої Азії, до хаканської резиденції³². З опису подорожі, поданої у Менандра VI віку, ми виразно бачимо, що західні кордони тюркської держави в 568 році, коли й простягалися далі вже, ніж Міжріччя, по степах, то не надто твердо, хоч, правда, вже й за Волгою дехто визнавав тоді сюзеренну владу Синджебгу-хакана³³. Але саме за Волгою, в надкавказькій території, і візантійське і согдійсько-тюркське посольство зустрічали під час свого переїзду деякі небезпеки³⁴, або доволі поважні перепони – од аланів; от тюрки мусили на вимогу аланського князя скинути з себе зброю, а інакше він не хотів їх пускати³⁵. За вісім літ після того (576) новий імператор Тіберій вислав до тюрків у Середню Азію нового посла, Валентина на ймення, щоб повідомити хакана

про тібєрієве запанування на царгородському престолі і поновити торгово-політичний договір, складений через Земарха між візантійцями і тюрками за імператора Юстина. Валентин дістався до Туркестану саме тоді, як помер синжибу-хакан Істеми, а запанував над західними тюрками новий хакан – його син Тарду. Але попередю Валентин мав побачення з братом того Тарду, удільним князем, що в неточній грецькій транскрипції носить ім'я (чи титул) Турксант³⁶. Турксант зустрів Валентина зовсім неприхильно, бо грецькі пересправи з “аварами” драгували тюрків, і на пишні Валентинові привітання різко він одмовив: “Хіба ж ви не ті самі римляни, що мають десять язиків і одну обману?” Далі він засунув собі у рот всі десять пучок своїх рук і сказав далі: “Оце як у мене тепер у роті десятеро пальців, так у вас-римлян безліч язиків, і ви – послі приїздите до мене в брехню вдягнені, та й той хто вас послав – дурисвіт”. Після того він натякнув, що має думку просунути походом і за Дін, і за Дніпро і за Дністер, аж до Дунаю і вдертися в саму візантійську землю. Щоб довести свою силу, він радив візантійським послам згадати – недавно, очевидночки – долю надкавказьких аланів та унігурів, тобто кубанських булгарів³⁷; “вони – казав Турксант – поклялися були на свої сили і зважилися вчинити опір непереможному народові тюркському, – за теж вони тепер – наші піддані, наші раби”³⁸. Що правда хитрий візантієць Валентин зміг більше чи менше заспокоїти гнівного князя Турксанта і навіть проїхав далі, до хакана Тарду, що мав резиденцію коло “Золотої гори”³⁹. Але ясно було, що раніш-пізніш, а войовничі тюркські плани уже полинуть і самих візантійців. Із Турксантової заяви ми бачимо, що аланська Надкавказчина входила 576 року вже в склад великої тюркської держави, а перед Валентином Турксант нахвалявся на більше: почне він тепер з того, що завоює Боспор Кімерійський, тобто Керч на південно-кримському побережжі. І справді це не зосталася в нього порожня загроза: ще візантійське посольство перебувало серед тюрків, а Турксант виправив чимале тюркське військо на той бік Керченської протоки, і воно захопило Боспор у свої руки. На чолі війська стояв якийсь Буга-хан (= хан Бик⁴⁰) або, як його пише Менандр – Бохан⁴¹. Минуло ще чотири роки – і тюрки стали облогою коло Херсона (тобто близько до теперешнього Севастополя⁴²), але не видно, щоб його взяли од візантійців. Здається, тюрки мусили тоді геть спинити свій дальший переможний рух на захід⁴³ через те, що саме за того часу в них на туркестанській батьківщині почалися династичні усобиці найбільше через китайське під'южування. Тюрки західні (з династією Істеми синджебгу) і тюрки північно-східні (з династією його брата Бумина) виразно розбилися на дві неприязні групи⁴⁴ і міжособні розрухи тяглися десь-так літ понад п'ятнадцятеро, чи не до 597–598 року⁴⁵. Отак Озівське море та південно-кримська смуга Чорного моря й залишилися останньою західною межею тюрських територіальних завоювань. Порівнявши всі найостанніші звістки про тюрські здобуття в Надкавказчині, ми можемо виміркувати, що Хазарщина мала-б дістатися під руку тюрків між 576–580 роком; а що шах Хостров I Ануширван був тоді ще живий (579), то, думається, тюрське завоювання Хазарщини можна покласти, більше-менше певно, на 578 рік. В деякій мірі про це свідчить і сасанідська історіографія, оповідаючи, що тюрський хакан, прийшовши до Кавказу із 110 тисячами вояків, здобув під свою владу абхазів, бунджарів (= булгарів) і баланджарців (= хазарів)⁴⁶. <...>

II

Той факт, що Хазарщина (бл. 578 року) увійшла в склад великої західно-тюркської держави VI–VII віку, вирішив усю дальшу долю хазарів і позначив тую дорогу, що нею Хазарщина і пішла далі в своїм державнім економічній, культурній житті.

Ці тюрки <...> VI–VII віку, дарма що кочовики, дуже вигідно одрізнялися од тих своїх теж кочових попередників, котрі давніш насувалися з-за Волги і простували по Чорноморщині в Європу, як от гунни або авари. Тії несли з собою грабінництво,

руїну, грубе насильство – “Де ступнув гунський кінь, там і трава не повинна рости”, – бундючно казали гунни із своїм царем Аттилою, що пишався титулом “бич божий”. З аварів або обрив були особливі майстри – “примучувати” підбиту людність, і наш “Початковий літопис” характеристично оповідає про “умомъ гордыхъ” обрив VII віку, як вони поводитися з нашими прадідами-дулібами: коли обривові треба було кудись поїхати, то він не дозволяв запрягти коняку або вола, але казав запрягти трьох-чотирьох-п’ятьох дулібських жінок у віз, нехай вони везуть обрива⁴⁷. А ці тюрки VI–VII в. – навпаки, вони норовами своїми були значно м’якші, і їхній рух із своєї Середньої Азії в Європу швидше можна було б назвати шуканням добрих торгових шляхів, ніж якимсь хижачьким наступом. Тюрки цієї – характеристична річ – одразу вступили в ширшу історію ще й як народ письменний. Що правда, славнозвісні орхоно-енісейські епіграфічні пам’ятки VIII століття і раніші належать не оцим тюркам західним, а тюркам північно-східним; тільки ж до усобиць 582 року і північно-східні і західні тюрки становили ще одну цілість, і так звані тюркські “рунічні” письмена безперечно були в спільному тюркському побуті (Почас ти це стверджується і дрібними археологічними знахідками).

Коли синджебгу-хакан Істемі вирядив 567 року посольство до візантійського імператора, то послали везли з собою й грамоти, писані “скитським письмом”⁴⁸. Можлива справді річ, що “скитське” письмо тих хаканських грамот було согдійське (бо согдійці, знаємо, становили собою значну частину тієї тюркської місії 567 року), але може бути, що під час “скитським письмом” треба розуміти саме-іменно руни орхоно-енісейського типу; в Царгороді, як оповідає Менандр знайшлися і знавці-перекладачі, що прочитали імператорові писані грамоти тюркського володаря. Відомі були тюркам VI віку і ремесла, і мистецтва. Аварський володар, як ми бачили, гордовито (в 546 р.) назвав тюрків “ковальчуками”⁴⁹. Він розумів ковальство залізне (мечі, хатне начиння, тощо), але тюрки тямали і золото кувати і срібло. У побуті їхніх найвищих верстов ювелірні вироби, своєю масою, могли аж очі сліпити приїзжим гостям. Візантійський посол Земарх, що побував 568 року коло “Золотої гори” в резиденції тюркського синджебгу-хакана, в перший день привітав хакана в його шовковому шатрі. Шовк, звичайно, був матерією виробу не чисто тюркського, може согдійського, може привезений з Китаю, але в шатрі Земарх побачив дещо і з власного тюркського виробництва: хакан сидів на золотому двохколісному кріслі, яке, в разі потреби, міг би кінь повезти⁵⁰. Другого дня ввели візантійське посольство до іншого шатра, де навішених шовкових шпалер теж було повно; але крім того для хакана була тут поставлена дорожочинна постіль, чисто вся із золота викутая. Тут стояли й статуї богів і всякий золотий посуд, і кропильниці, і діжки або поставці, всі теж золоті. Ще день минув – і послів приведено до іншого покою, де колони були правда з дерева, але оббиті золотом, і хаканська постіль була позолочена, а піддержували її четверо золотих павлінів. Перед цим покоєм, вповдовж його стояли колісничі-вози, а на них було накладено багацько срібла – блюда та кошики – і багацько срібних звірів, такої доброї роботи, що візантієць Земарх зазначив: “вони ані трохи не гірші от тих, що робляться в нас”⁵¹. Із Теофілакта Сімокатського (III, 1) ми знаємо, що всякі дорожочинні постелі, крісла, трони, чаші, кінську упряж, окраси для зброї і т. і. тюрки виробляли із золота самі. Правда, зразками могли бути і справді для їх мистецькі вироби сасанідських персів, так само як у тюрків східних слідно вплив мистецтва китайського. Та будь-що-будь тюрки VI–VII віку, нехай за чужими зразками, а ювелірство таки знали.

Дещо з тюркських ювелірних виробів у сасанідському стилі вивозилося часом навіть на найдальший схід, як от до Японії. Принаймні, в стародавньому японському храмі горіоджійському серед інших багатств храмової скарбниці знаходиться срібний глек з вирізаним на сріблі крилатим звірем; така різьба – явно не перська, але наслідок вона, безперечно, персько-сасанідські зразки⁵². На широкий експорт

своїх ювелірних виробів тюрки, треба гадати, не претендували. У розмові з послом Земархом 568 р. вони найбільше казали йому про залізо своїх шахт, що їм ладні були торгувати з візантійцями, тим часом, як согдійці найбільше дбали про свій торг з Візантією шовковими матеріями⁵³. Кінець кінцем ясно одне: не хижацькі грабіжницькі інстинкти, а бажання вести вигідний торг було головним мотивом для руху тюрків на захід, та й на південь, в бік Індії.

І от в дальших роках тюрська держава, промислово-торговельна з найперших моментів свого політичного життя, витворила як найкращі умови для міжнародного торгу. Взявши під свою владу мало не безмежну територію од кордонів Китаю до чорноморських володінь Візантії і од Сибіру до Північної Індії, тюрська держава знищила для купецтва всякі політичні рогадки, що звичайно гальмують торг, вона дала єдиний торговий шлях, на яким легко міг одбудуватися широкий міжнародний продаж не тільки власних виробів тюрської держави, але й ще ширший обмін виробів Китаю, Індії, Персії та Візантії, а що найголовніше – дала тюрська імперія своїм піданим країнам потрібну для торгових зносин внутрішню безпеку, небоязнь розбою, догляд, порядок. Забезпечений, збройно-охоронюваний, велетенський торговий шлях тюрський явився, треба до речі сказати, дуже добрим шляхом і для обміни духовних ідей між різними народами. В середньо-азійських володіннях тих тюрків з'явилося християнство несторіанського типу, привезене через заїзжих сирських місіонерів; про це ми знаємо, між іншим, прим. і із датованого християнського напису 635 року⁵⁴. Літ за дев'ять перед тим (626) тюркський хакан дуже приязно привітав місіонерів буддійських, а в 630 році славнозвісний китайський прочанин-буддист Сюань Цян вільно об'їхав тюрські володіння з півночі на південь, сподіваючись знайти там буддизм в його ідеальній формі, щоб таким чином поновити релігію своєї китайської батьківщини. І скрізь Сюань Цян добачав у землях тюрського хакана путящі економічні умови і турботу про їх підтримання⁵⁵, – річи, що стояли у виразному зв'язку з міжнародним торговим характером тюрського володарства.

III

<...> Централістичною державою ця велика імперія не була. Окрім великого, чи найстаршого хакана, “царя півночі”, як його звали вірменські історики, що резидував коло “Золотої гори”, були ще й і удільні тюркські володарі із тієї самої хаканової династії, які являлися доволі самостійними правителями над окремими частинами імперії, над “улусами”, як сказали б пізніше відомим кочовим монгольським терміном.

Скільки ж їх було? Року 567 тюркські послы у Царгороді оповідали візантійському імператорові, що народ їхній поділяється на чотири володіння (чотири улуси, сказали б ми), але над володарями тих чотирьох володінь стоїть один, найстарший хакан⁵⁶. А року 576 візантійський посол Валентин зазначив в описі своєї подорожі, що таких, скажімо, улусів з особними володарями було в тюрків вісім⁵⁷. І титул вони, кожен, носили “хакан”, чи “джебгу-хакан”; в кінці VI в. кожен титулувався навіть чи не “великий хакан”, так само як і найстарший представник династії⁵⁸.

Про двох таких джебгу-хаканів ми знаємо, що вони іноді плуталися у внутрішнє життя сусідньої сасанідської Персії.

Один такий “джебгу-хакан” мав володіння на лівобережних верхі'ях Аму-Дар'ї і ріка одділяла його від тієї (бельхської) або правобережної частини розбитого гефталітського царства, яка в 568 р. припала персам; персько-піддані гефталіти вдавалися часом до великого “хакана півночі” за допомогою проти перських своїх панів, і той виражав до них цього Аму-Дарійського “джебгу-хакана”⁵⁹.

Другий такий цікавий для персів “джебгу-хакан” був надкавказький, за дербенською брамою з хазарською людністю в тому числі. Надкавказчина, відколи вона в

VI в. дісталася під тюрську владу, теж здобула для себе свого джебгу-хакана, натурально, що з тої самої хаканської династії, до якої належав найвищий хакан, середньо-азійський⁶⁰.

Для того, щоб джебгу-хакан оцей, другий “по хакані півночі”, мав реальну силу над різними народами Надкавказчини (аланами, хазарами, надозівськими булгарами, тощо), тюрки-завойовники мусили оселити на постійне перебування в цих краях певну частину своїх земляків, наче залогу. Сасанідське джерело каже нам про 110.000 вояків-тюрків, що прийшли на Кавказ. Котрі з тих, новонаселених тут середньоазійських тюрків, жили та жили в Надкавказчині ізольованими, кочовими, своїми чисто тюрськими оазами, ті тюрки довго таки не асимілювалися з місцевою людністю і, здається, навіть іще в X столітті відомі були, як осібна національна група. Принаймні можна про це здогадуватися з перського переробника і доповнювача арабської Табарієвої праці; він переробив Табарія в 963 році. Він, говорючи про події VII століття, каже, що на північ од Дербенської брами, мовляв, живуть “хазари та алани помішані з тюрками”⁶¹. В арабському первописі у Табарія цього нема додаток цей іде од перса 963 року, який живовидячки міг переносити на події VII віку обставини своїх часів X в⁶². Отож, мабуть, цей додаток свідчить, що на кавказько-хазарській території X віку можна було етнічно одрізнити тюрків од хазарів та од аланів. Зовсім інакше вийшла національна доля самого джебгу-хакана Надкавказчини і найближчого до нього військового та адміністративного тюрського гурту, що за резиденцію собі обрали Хазарщину з її столицями: внутрішньо-дагистанським Баланджаром та надбережно-каспійським Семендером (чи Тарку⁶³). Ці тюрки-керівники, як воно часто трапляється з нечисленними покорителями, дуже швидко, за якихсь два покоління, засимілювалися з хазарською нацією, що в її гущі вони отаборилися. На першу четвертину VII віку ця асиміляція була для всіх уже настільки очевидним фактом, що і надкавказького джебгу-хакана і його близький гурт звали візантійці вже не тільки попросту “турками”, ба й таксамо ще й “хазарами”, або кваліфікували їх, як “тих турків із сходу, що їх зуть хазарами”⁶⁴. У вірмен бачимо дещо аналогічну ономастику. Турків вони, за класичною традицією, звали “гунни”, іноді “туркестанці”⁶⁵, але в VII в. зуть їх рівночасно і “хазари”⁶⁶.

В тім процесі національного асимілювання володарів-тюрків VI–VII в. з підвладними-хазарами зазнали деяких національних змін, безперечно, не сами тільки тюрки, ба й хазари: взаємовпливи повинні були чинитися. Мова хазарська, що нехай в основі вона була теж тюрська, а всеж архаїчніша і не зовсім така, як мова у нахожих тюрків, позасвоювала (почалося це й передше од VI–VII в.) дуже багато лексичного, ба навіть почасти й фонетичного елементу од своїх нахожих династій; всі назви посад, титулів, політичних термінів, котрі дійшли до нас од хазарської мови, вони ж – тюркські і мають таку фонетичну форму, яка йде врозріз із справжньою хазарською фонетикою⁶⁷. Тільки ж кінець-кінцем гору взяла асиміляторська сила хазарської більшості, а не джебгу-хаканової меншості⁶⁸. Не дурно ж, як ми зазначили, надкавказький джебгу-хакан в очах візантійців і вірменів не стільки вже являвся тюрком, скільки хазарином. Про народ треба всеж зазначити от що. З’єднавшись з підданими хазарами в єдину націю, тюрська владуща верства антропологічно всеж одрізнялася од своїх підданців-хазар, одрізнялася, принаймні, в добре відомій нам першій четвертині VII віку. Справжні хазари чи булгари-хазари, поживши скільки століть у тісних зносинах з іншими надкавказцями і ріднячись через шлюби з іранцями-аланами, з вродливими черкесами та іншими надкавказькими націями, гарними на вроду, перестали нагадувати собою той непоказний монголо-тюркський тип, якого яскраво малював перед нами серед давніх скитів Геродотів сучасник лікар Гіппократ.

З арабського ж і перського письменства не виразно бачимо, що за середніх віків хазарський антропологічний тип вважався у сусідніх народів уже навіть за просто-

таки вродливий. Приміром, із життєпису арабського поета Абу-Теммама IX віку ми знаємо, що він дуже був закохавсь в одному хазарському хлопцеві⁶⁹. Так само найближчі хазарські родичі булгари славилися в халіфатський період, як люди з гарним, білим обличчям. Поет Менучигрій X–XI в.⁷⁰, бажаючи образно сказати, що чорна ніч переходить в білий день, говорить: ніч – “наче чорна муринка-етіопка, що приводить на світ дитину-булгара”. Зовсім інакше виглядали джебгу-хаканові похазарені тюрки. Хоч вони для візантійців і вірмен були в четвертині VII в. вже наче правдиві хазари, все ж історики не могли не зазначити того, як сильно одрізнялися ті тюрки від звичайних людей: невродливі, погані, широколиці, широконосі, вузькоокі, без вій на очах, без борід, наче баби, ще й з косами, заплетеними назад по бабському⁷¹, – так їх характеризує сучасник-агванець⁷². Такий тип “невродливих-хазарів” (тобто тюрських порозорених нащадків) зустрічають і пізніш од VII століття. Згадаймо гнівний лайливий вислів “Хазарська мордо!” – це слова імператора Михаїла III з приводу Фотієвої проповіді (IX в.)⁷³. <...>

Заразом не завадить згадати опис зовнішньої невроди у інших тюрків. Приміром див. опис гуннів у Марцеміна та Йордана од них (коментарі) у Гіббона, рос. т. III, 168; у Дестуніса (в перекладі Пріска) ст. 60–61; у Ровлінсона – в початку книги про партян.

ТЮРКО-ХАЗАРСЬКИЙ ДЖЕБГУ-ХАКАН (627) – СПІЛЬНИК ІМПЕРАТОРА ГЕРАКЦІЯ В БОРОТЬБІ ПРОТИ ХОСРОВА ІІ. ОБЛОГА ТИФЛІСУ. АЛБАНСЬКА ЗАКАВКАЗЧИНА ЗАЛИШАЄТЬСЯ ЗА ХАЗАРАМИ. ВАСАЛЬНИЙ КНЯЗЬ ДЖЕВАНШІР МИГРАНІЛ (636–671) І ЙОГО ЛАВИРУВАННЯ МІЖ ДЖЕБІЧ-ХАКАНОМ З ПІВНОЧІ ТА НОВОЗАСНОВАНИМ АРАБСЬКИМ ХАЛІФАТОМ З ПІВДНЯ.

Внутрішні чвари в гурті велико-хаканської династії Туркестана, що почалися в 580 роках, були, гадаємо, найважливішою причиною, чому тюркська імперія спинила свої західні завоювання на тих межах, до яких дійшла близько 580 року, тобто коло надбережжя Озівського та південно-кримського. Мабуть чи не оті довгі тюрські усобиці казали тюркам Хазарщини не пнутися, так само, із своєї північної Надкавказчини в Закавказчину, дарма що там, у північній Авганії, були навіть хазарські колонії, а крім них деяка частина закавказької людності кінця VI в. явно симпатизувала своїй північній сусіді, а не своїм володарям персам. Звичайно вважають, покладаючись на Мойсея Каганкатвація X в., що мигранська династія в Авганії (з роду навіть сасанідська) виникла десь так у 590 роках, як безперечний наслідок первісної політичної орієнтації на тюрську Хазарщину⁷⁴. Ми особисто вважаємо⁷⁵, що початок миграндського панування в Авганії треба перенести ще на часи Піруза в V в. (бл. 459); але в 590-их роках могли в Авганії трапитися деякі вияви симпатії до тюрко-хазарів, які дали привід Каганкатвацієві перенести на 590 роки навіть те, що сталося в попередньому столітті. Так само в роках 590-их певна частина вірменських князів, незадоволена з персів, одійшла із своїми військовими законами до Авганії, перейшла ріку Куру і вдалася з посольством до тюрків (або, як їх тут зве вірменський історик, до “гуннів”) і прохала в них допомоги проти персів. “Гунни”, однак, обережно тоді одмовилися переходити в Закавказчину і дати військову допомогу своїм прихильникам-вірменам⁷⁶. Допіру з 627 року тюрський джебгу-хакан Хазарщини, за відомом і за дозволом, за контролем верховного середньо-азійського хакана⁷⁷, зважився вдертися в Закавказчину – і тоді, справді, багато там виграв для свого надкавказько-тюркського улуса. Сталося це в найбільш напружений момент останньої військової боротьби між сасанідською Персією, де панував пишний шах Хосрав II Первіз (590–628), та Візантією, де імператором був Гераклій (610–641), – тієї боротьби, що виснажила обидві держави вкрай і довела їх до катастрофи.

Добре виснажило і Персію і Візантію ще й попереднє, VI-те століття. Хоч і як ми дивуємося блискучому культурному розцвітові золотого віку Хосрова і Анушірвана справедливого та імператора-законодавця, Юстиніяна I Великого, всеж ми розуміємо, що війни, які з невеликими перервами тяглися між обома державами ціле VI-те століття, не могли не підкопувати економічного добробуту обох держав, не могли не вичерпати й їхніх фінансів. Та все те не могло зрівнятися з різким економічним виснаженням, якого зазнали в 1-й чверті VII віку Персія й Візантія через довгу війну (поч. 604) між шахом Хосровом II Первізом та Гераклієм⁷⁸.

За перших двадцятьох літ війни блискучу військову перемогу мали перси, і, здавалося, що вже зовсім здійснилася їхня давня мрія – мати свій торговий вихід до Середземного моря: війська Хосрова II Первіза заволоділи дамаською Сирією та Єгиптом, так само, як Палестина (614), де й найвища християнська святиня Єрусалим опинивсь аж на чотирнадцять літ у перських руках (614–628), і “чесне животно-створяще дерево” завезено було од “гробу Господнього” до перської столиці Ктесифонта; стояли перси облогою й проти візантійської столиці – Царгороду, грозячися її взяти. Але ж 622 року Гераклій вирішив сам почати наступ і повести візантійське військо в Азію проти Персії. Він увійшов вглиб Вірменщини та й, відомщаючи за Христа, що зороастрійці посміли потривожити його навіть у гробі, розруйнував (623) славозвісний Зяндзакський храм огнепоклонників (коло Тебрізу в Азербайджані). Нарешті, 627 року, Гераклій поклав вирушити аж на столицю шаха, Ктесифонт на Тигрі. І от тоді він закликав до себе в спільники “тих турків із сходу, яких звать хазарами”⁷⁹.

Про це їх спільне воювання проти персів сасанідські джерела, навіть настільки ми їх знаємо в арабській передачі, загубилися⁸⁰, але ми маємо докладні звістки у візантійських істориків, ще докладніші – в історіографії вірменській, можемо навіть дещо зачерпнути з джерел грузинських, а саме з Шатберської збірки X віку⁸¹.

І всі ті джерела повні культурних подробиць, цікавих для характеристики тюрко-хазарських союзників імператора Гераклія. Ім’я їхнього володаря нам не названо. Вірменське джерело⁸² зве його попросту “джебгу-хакан”. Грузинська хроніка пише його: “джибга” або “джибгу”⁸³.

Візантієць Теофан (під роком 6117) каже, що хазари (вони у Теофана і “турки”) прийшли “під проводом зіебеля (...), гідністю другого по хакані”, тобто по верховнім тюркським хакані Середньої Азії, безперечно, що в Теофановому слові “зіебель” або “зіебиль”, хоч видавці пишуть його з великої літери, немов ім’я власне, ховається ніщо інше, як той самий титул “джебгу”, або може повніше: “джебгу-ільк” = “джебгу-князь”⁸⁴.

Умовилися, що військо імператорове і джебгу-хаканова зйдуться під стінами грузинської столиці Тифлісу, або, як каже агванський історик “врозрощеного, торгового, славного і великого міста Тифліса”⁸⁵. Грузія була васалом персів і тому шах Хосров II Первіз надіслав для оборони Тифлісу тисячу перського війська із своєї гвардії на допомогу грузинському володареві⁸⁶, своєму васалові⁸⁷, бо джебгу-хакан, просмикнувшись крізь Дербенську браму, підійшов до Тифлісу крізь Агванію; імператор Гераклій привів своє військо з кавказько-чорноморської землі Лазів. Зустріч двох монархів одбулася на очах обложених грузинів і персів, що дивилися на цю сцену із стін столиці Тифлісу.

Джебгу-хакан, побачивши імператора, під’їхав до його, поцілував його в плече і вклонився йому – і тоді, “весь народ турецький (тобто всу тюркські вояки), припавши лобами до землі, ушанували імператора пошаною, незвичайною для їхніх народів”⁸⁸.

Так само і тюрків начальники, зійшовши на скелі, вшанували візантійського імператора доземним поклоном⁸⁹. Але безжурні тифлісці поставилися до обох грізних володарів дуже насмішкувато. Візантійці виставили проти їх стін влучні машини,

що пускали величезне каміння, яке стіни розбивало. Вони намагалися затамувати річку Куру, щоб вона вертала свої води назад і затопляла місто; але ті, що сиділи в облозі, закладали зроблені провалини в стінах, знову все зміцняли, і знущалися з імператора і з джебгу-хакана. Імператора вони взивали “цапом”⁹⁰, або “содомським грішником”⁹¹.

А щоб висміяти середньо-азіатську опецькувату постать “царя гуннів” (себто тюркського джебгу-хакана), тифлісці принесли на стіну величезного гарбуза, аршин завширшки, аршин завдовжки, та й зробили з нього ніби парсуну “царя гуннів”, замість вій на очах, прилаштували вони скількись обрізаних гилячок, а очей не було видно; ніздрі в носі прокулували на гарбузі завширшки в локоть, місце бороди залишили таким голим, аж погано було дивитися, а вуси намалювали, мов ріденьке волоссячко. Бачучи, що і візантійці, і тюрко-хазари, втомившись з довгої облоги, ладнаються відступити од тифліських стін, тифлісці гукали їм: “Та отут же вам цар-господар. Вертайтеся, вертайтеся. Вклоніться йому. Це ж джебгу-хакан – гарбуз отой” і беручи в руки списи, вони кололи ними гарбуз, що мав бути за голову тюркського джебгу-хакана, і протикали списками той гарбуз.

Не вважаючи на весь свій гнів, Гераклій і джебгу-хакан мусили кинути надію взяти тепер таки Тифліс облогою⁹². Гераклій поспішив іти походом на саму Персію, на шахську столицю Ктесифонт. Але його спільники-тюрки боялися, що настає зима, і не пішли з ним так далеко, а залишилися орудувати в Закавказчині⁹³. Гераклій своїми власними силами дійшов до Ктесифонту і спровадив водохрещі у шахських загородніх палатах. Хосров Первіз утік. Тоді перські вельможі вчинили революцію та й вбили шаха Хосрова II Первіза. Гераклій вигнав персів з Сирії. Новий шах мусив піти з імператором на мир.

Тим часом тюркський джебгу-хакан в Закавказчині робив своє діло. Він таки здобув Тифліс, де вже не було міцної залоги, і вчинив там страшну різанину. “Привели до тюркського царя і двох правителів, що один був намісником од Персії, а другий грузинський князь. Їх схопили, притягли їх зв’язаних до царя (=джебгу-хакана) і він наказав вибрати їм очі за те, що вони тоді, як знущалися з його, змалювали його персуну без очей. Потім здерли з них шкуру, начинили, напхали сіном і високо повісили на тифліських стінах⁹⁴, а потім послали випханою трупа до імператора Гераклія⁹⁵.

Щодо Агванії, країни на південь од Дербендської брами, то Вавойники – Туркестанці⁹⁶ уже її не покинули. Джебгу-хаканів витязь-царевич Шад⁹⁷, приймаючи в Агванській столиці Партачі агванську депутацію з патріархом-католікосом на чолі, пообіцяв їй, що за всі ті понищення й шкоди, котрі поробило його військо в Агванії він розплатиться із своїми ново-підданцями агванцями тією здобиччю, яку він має незабаром привезти із сусідніх країв⁹⁸: “за одне руйнування я багато більше оддам тобі людьми й худобою. Бо мій батько здобув уже на вічне володіння ці три країни Агванію, Чог-Дербенд і Либінію” (країну теж коло Дербендської брами). Католікосові нічого іншого не залишилося, як покірно вклонитися джебгу-хакановому синові і сказати: “Всі ми одтепер раби твої; батька твого мився людність краю нашого. Ми служитимем тобі і батькові твоему як досі служили сасанідам”⁹⁹. Після того царевич Шат понаставляв своїх правителів, що їх звали “тиндюни” (“тудуни”)¹⁰⁰, по всіх селах твердинях і містах, щоб повернулася людність і працювала б без страху, і щоб ті правителі (тиндюни) не дозволяли військові кривдити людей¹⁰¹. Заразом накладено було в Агванії податки на купців-торговців і на рибних промисловців, що держали риболовлі на великих ріках Курі та Араксі, а для посполитої людності визначено було таку саму цифру податків, яка платилася й давніше, за звичайним переписом перської держави¹⁰². І ще одну повинність наклали “туркестанці” на агванців, – повинність дуже характеристичну для тієї нації, яку ще так недавно авари звали зневажливо “ковальчуками”. Викликані були з Агванії всякі ремісники, що

вміли промивати золото, видобвали ти срібло, залізо, виробляли мідь”¹⁰³ – ції майстри потрібні були джебгу-хаканові, очевидячки, через те, що він хотів запровадити або поліпшити гірництво у своєму Дагестані. Виходить, що ті “златокузнеці Дагестана”, яким російські вчені уважливо тепер присвячують великі, розкішні монографії¹⁰⁴, свій розвиток завдячують династії тих “ковальчуків-туркестанців”, що панувала тоді, в 620-их рр., і над Дагестаном і над Агванією. Гірничну техніку могли мати кавказці-агвани і свою власну, в ювелірному мистецтві слідно в них були перські сасанідські впливи і це вони повинні були пересадити до тюрко-хазарської Надкавказчини¹⁰⁵, та напевне й “ковальчуки-туркестанці” принесли з собою до Хазарщини дещо з тієї гірничної й ювелірної техніки, яку вони знали ще в Туркестані, теж не позбавлену сасанідських впливів.

Царевич Шад, приймаючи в агванській столиці Партаві агванську депутацію, сказав їй, що його батько джебгу-хакан узяв у вічне володіння цілу Агванію¹⁰⁶. На практиці однак вийшло так, що в безпосередню свою управу тюрко-хазари взяли тільки північну частину Агванії (Ширван), або тільки лівий берег р. Кури, там де давніш були хазарські (переважно сабірські) сельбища за часів шаха Кавада й шаха Ануширвана в VI в. Головне місто була тут Кабала (на півн.-захід од Шемахи), що про неї історик Балазорій IX в. каже: «Кавад побудував місто Кабалу, вона ж і Хазари (“wa h̄ya l̄y-Hazar”)»¹⁰⁷. Ці арабові слова могли б мабуть значити, що вже й за Кавада, в 1-й четв. VI в. хазарський елемент Закавказчини адміністративно був згуртований коло Кабали; а ще ясніш виходить із цих Балазарієвих слів, що за часів тюрко-хазарського панування після 628 р. адміністративний осередок цієї агванської (чи ширванської) території був напевне в Кабалі, в “Хазарах” тих. Город був сильно християнський, мав навіть християнського єпископа, підвладного кримської Готії¹⁰⁸.

Що ж до басейна правого берега р. Кури, де лежала й агванська (вона же недавно й персько-намісницька) столиця Партав (по пізнішому Барда), то на цій території “туркестанці” й залишили під своїм “туркестанським” сюзеренітетом доволі самостійну мигранську династію (шахівного сасанідського роду, але хрещену), яка вже й давніше тут панувала над агванцями. Відносини між цією династією та “туркестанським царем” варті того, щоб про них сказати дві слові окремо.

Саме тоді, як Агванія дісталася “туркестанцям” під владу, велику надію всій країні подава собою молодий талановитий царевич чи княжевич-магранід Джеваншір, що незабаром і запанував над своєю частиною Агванії (636–670)¹⁰⁹, тай володів нею, як зазначає агванський дієпис “тридесять років і три”¹¹⁰. Щирий християнин, він однак мав чисто перське виховання¹¹¹ і в кінці 630-их та початку 640-их рр. навіть допомагав останньому сасанідові Йездигердові III боротися проти нових завойовників-арабів¹¹². Потім, може навіть на вимогу “туркестанського царя” джебгу-хакана, а може й через політичні вигоди для себе самого, Джеваншір зірвав з персами що справу свою, видно це було, вже програли¹¹³.

Бо як його влучно нівроку характеризує наївно прихильний його дієпис, Джеваншір був не попросту “мудрий” а “великомудрий”¹¹⁴, мав непоборну силу, державний розум, володарську ласкавість до підданих і людську смиренність¹¹⁵. Супроти перської нації й зароастрійської релігії він заховав однак об’єктивність, а ми маємо звістку (пізнього, правда) поважного перського географа, що року 659 заснувалася на агванській території, в правому басейні р. Кури, місто Ганджа¹¹⁶, а такою самою сутозороострійською назвою, як і священне для прихильників зороастрової віри місто Гянджа в Азербайджані, з високошановним храмом огня.

Можна здогадуватися, що заснували цю Рянджу та переслідуючи мусульман втікачі – гебри з Азербейджану, знайшовши для свого релігійного почуття безпечний притулок у Джуаншерових володіннях¹¹⁷. Близько того самого 659 року Джеваншір, формально зовсім не одриваючися од “туркестанського царя”, тобто свого сусіди й

сюзерена джебгу-хакана і навіть здобуваючи од нього привітні дарунки з нагоди якогось особливого християнського свята¹¹⁸, надумався придбати собі підпору проти арабів у візантійцях, що саме тоді одбивали в Малій Азії ненастанний арабський наступ, і попрохав імператора прийняти його у Візантійське підданство¹¹⁹. Джебгу-хаканові ідея подвійного підданства Джеван-шірової Агванії не припала до вподоби, – і “хазари пішли в Агванію на здобич та на грабіжку”, але здається цей похід був по-первах не надто вдалий: Джеваншір перейшов із своїми агванцями на той (лівий) бік р. Кури, перестрів “туркестанців” та й, коли-б вірити панегіристові, одігнав їх геть аж за Дербенську браму¹²⁰. Тоді виступив проти Джеваншіра сам “цар гуннів”, “сам цар туркестанський з нечисленною кіннотою¹²¹”.

Та велике військо перейшло на правий (значить, Джеваншірів) беріг р. Кури, захопило 120000 голів агванської худоби, 7000 коней, 1200 бранців, і “цар гуннів” послав до Джеваншіра вістовців, що він – Джеваншір повинен з’явитися до нього в його табір, – “Хто навіть з царів перських міг би бачити, лицем в лице царя Туркестанського”, наївно питає агванський дієпис: “а от-же ж хоробрий і мужній князь Джеваншір не жажнувся”. Зустрілися вони на великому кораблі “царя гуннів” серед глибоких бурхливих вод ріки Кури – і тут Джеваншір розвіяв усякі джебгу-хаканові недовірливі підозріння. “Цар гуннів” навіть оддав за нього заміж свою дочку-царівну (663-х)¹²².

А в тім це все не дуже навчило Джеваншіра, і системи подвійного підданства (хазарам) ще колись ладен він був триматися й далі. Бл. 666 року на його країну наперли “полчища півдня”, тобто араби дамаського халіфа Моавії, і Джеваншір “сильно затурувався”, що полчища півдня, здобувши його країну, попруть її ногами, інакше сказати, дуже пограбують. “І от, – оповідає агванський історик, – хоч Джеваншір міг покликати собі на поміч нечисленні війська туркестанців (значить свого сюзерена-джебгу-хана), одначе згодивсь похилити голову в ярмо південного володаря”¹²³.

В характері арабського васала довелось йому аж двічі побувати в халіфатській столиці Дамаскові. Халіф Моавія (661–680) привітав Джеваншіра дуже прихильно, але домагався “щоб він згодився правити по тім боці ріки Атрпатаканської”¹²⁴, інакше сказати, щоб Джеваншір захопив під свою адміністративну владу ще й безпосередньо хазарську частину Агванії, тобто Шірман, між Дербенською брамою та лівим берегом ріки Кури. Тільки ж, як і слід було сподіватися, обережний “велемудрий” Джеваншір не захотів – на угоду халіфові – повстати проти другого могутнього свого, північного, сюзерена, ще й тестя до того. Він, – наївно поясняє халебний дієпис, – “одмовився од цього прибутку слави (прибутку аж надто небезпечно) і, через лагідну свою вдачу, волів турбуватися лиш про те, що його народові йшло на користь”¹²⁵, – тюрксько-хазарський хакан, як був, так і залишився його сюзереном, а халіф Моавія то вже вийшов, т. ск., сюзерен дублетний.

Друга з названих двох подорожей Джеваншіра до дублетного сюзерена, арабського, одбулася незадовго до 670 року, а незабаром князь Джеваншір загинув од руки підступного вбийці, коло своєї столиці Партава. Безперечно, що вбивця був агентом цілої політичної партії, хаканові ворожої, а арабом мабуть прихильної та й через те із Джеваншіра незадоволеної, – тому не диво, що великий князь гуннів Алп-Ілитвер (не сам хакан)¹²⁶ негайно з’явився з військом на правий берег р. Кури, щоб помститися за смерть “гунського” васала і хаканового свояка¹²⁷. Коли б Ілитвер, через відомі йому зносини покійного Джеваншіра з халіфом Моавією, був дивився на нього, як на виразного зрадника тюрксько-хазарської держави, то ясно, ще виступив би в похід для пімсти й кари агванцям-князебійцям.

Агванці переполошилися. Новообраний Джеваншірів наступник Вараз Трдат (670–705, брат убитого) поспішився вирядити до “князя диких гуннів” посольство в особі агванського патріярха-католікоса, щоб він запевнив Ілитвера, що агванці як

досі попереджувалися, так і далі додержуватимуться “вірної покори і любови супроти гуннів”. Таким способом католикос “схилив князя гуннів бути помічником і захисником для влади Вираз Трдита в Агванії”¹²⁸. Простіше сказати, патріярх пообіцяв Іливеторові, що Агванія й далі вірно визнаватиме над собою “гунську” (тюрко-хазарську) сюзеренову зверхність. Як видно, остаточно пристати до арабів той одмовився од васальства тюрко-хазарському хаканству мигранідська Агванія могла б хіба попіру тоді, коли б араби змогли самого хакана розбити. Тільки ж це була річ для арабів не така то й легка, і ми оце далі маємо побачити, що арабський халіфат, переможець сасанідської Персії й Візантії – не міг упоратися не тільки з далекою, горами одділеною, північно-кавказькою частиною тюрко-хазарської держави, бо навіть у Закавказчині під боком у себе халіфат мусив терпіти “тюркську” владу літ яких сто.

¹ Порівн. у Васильєвского, II, 384.

² II, 29, ст. 288; рос. II, ст. 221.

³ По грецьки у Кулак., ст. 140.

⁴ Готська війна IV, 3 ст. 472 бонського видання; пор. Васил., II, 384, “Таврида”, ст. 62.

⁵ Дату 523 р. встановлює Маркварт через синхроністичні міркування. Дивись стор. 302 і 191.

⁶ Книга XII, розділ 7, <...>.

⁷ Альфавет для вірмен і для агванців придумала одна й та сама особа – св. Месроп-Маштоц на припочатку V в. Див. прим. у Мойсея Хорсанського, кн. III, розд. 47–54 (рос. ст. 184) або у Мойсея Каганкатваці, рос. ст. 70 та 89.

⁸ Маркв. 485 та 56.

⁹ Це Йездадїй, він писав по арабськи, а дійшов до нас у перській переробці ибн Исфендіяра бл. 1216 р.; є короткий англ. переклад Е. Бравна, 1905, див. там ст. 96–97.

¹⁰ Див. коротко у Табарія т. I, ст. <...>; нім. переклад Нельдеке, ст. 145. Так само ідилічно обмальовує примирення між братами Фирдавсій у “Шахаме”, т. VI, стор. 108 франц. перекладу. На підставі перських джерел так само малює щасливу долю Джамаспа візантієць Агатій VI віку, т. IV, 28, стр. 269, бонського видання.

¹¹ Але Крісткпсен не сумнівається (1925).

¹² Історія Агвань, пер. К. Патканова, СПб., 1861, ст. 135–136.

¹³ Див. Additions et éclaircissements à l’histoire de la Géorgie pen Brosset, ст. 475. До нього прилучається й перекладач “Історії Агвановь” К. Патканова (1861), ст. 341.

¹⁴ Див. у Егіше V в.: Історія, перекл. з вірмен. П. Шаншієва, Тифліс, 1853, ст. 333.

¹⁵ Теофілакт Сімокаттський VII, 7; бонн. вид., ст. 284.

¹⁶ Менандр, грец. текст в <...> IV, 246; по рос. ст. 419.

¹⁷ Я, в своїм викладі, назвав їх “новоаварами”, щоб одрізнити од тієї давнішої аварської хвилі, що прийшла з-за Волги ще в 460-их роках. Пріск, ст. № <...>.

¹⁸ Менандр, ст. 238.

¹⁹ Менандр, ст. 419 рос. Порівн. такі саме слова й дії у одного з Гердотових скитів про своїх підданців-рабів. Геродот, кн. IV, розд. № <...>.

²⁰ Шаван, ст. 219.

²¹ Обидва вони з титулами Бумин-каган та Істемі-каган, згадуються, як славетні предки, в орхонських написах VIII в. Навести з Радлова, а за Томсеном диви Шаван 219.

²² В транскрипції арабськими буквами “синджібу”, “синджібу-хакан”. Див. Табарій. <...> I ст. № нім. Нельдеке ст. 159.

²³ Менандр у “Fragmenta’x”, т. IV, ст. 205 та 225; рос. ст. 328 та ст. 371– і д. Нельдеке в ZDMG-56 (=1902), ст. 435, зазначає, що і Σιλζιβουλος і Διζάβουλος – не зовсім певні читання (але ж то лиш у I-й половині ймення А. Кр.).

²⁴ Шаван, ст. 219–220.

²⁵ Російський переклад Дестуніса, I, стор. 22–24.

²⁶ Менандр, перекл. Г. Дестуніса в “Візантійських істориках”. СПб., 1860 р., стор. 374.

²⁷ Це видно з порівняння трьох міць у Менандра. Року 562 синджебгу-хакан Істемі каже, що він має почати війну з гефталітами; рос. пер., ст. 428. Року 563-го перський дипломат Зіх гордо заявляє візантійському послові Петрові, що шах Хосров I Ануштивран розтрошив могутність гефталітів (рос. 337). Додати можна, що року 568 тюркські послы кажуть, прибувши до Візантії, що тюрки вже здобули країну гефталітів; рос. пер. ст. 371–372. Може бути, що Хосров I впорався з гефталітами швидше, ніж тюрки.

²⁸ Про це див. у арабського історика Дінаварія IX віку, вид. Гір гас. Освітлення Дінаварієвим звісткам дав Нельдеке в німецькому перекладі Табарія, стор. 159. Він притяг до діла і точні звістки Менандра VI віку. Рос. пер., ст. 371 і далі 376 і д.

²⁹ Менандр рос., ст. 371–373.

³⁰ Менандр рос., ст. 371 (про тюрське посольство до Візантії 568 р.) та рос. ст. 376 (посольство Земарха того самого року до Середньої Азії).

³¹ Характеристичні подробиці про це у Менандра (рос. стр. 371–373).

³² Актаг буквально “біла гора”, хоч Земарх (IV, ст. 227, рос. ст. 376) пояснює, що слово значить “золота гора”; вона містилася, треба думати, десь у теперішньому східному або Китайському Туркестані. Чому вона так звалася, пояснив Теоф. Сімокатта Шаван 248 (Інакше в “Команен” 69).

³³ Вождь угурів διέσωσεν ἐκεῖσε τοῦ Διζαβοῦλου το κράτος, див. Менандр в *Fragm hist Sr.*, IV, 229, рос. ст. 382. Пор. Chavannes 239.

³⁴ Окрім Земарха (у Менандра, рос. ст. 382) див. у Йоана Епіфанінського, розд. II, стр. 377 (Диндорф. вид.; або в *Zgram.*, IV 274) та у Теофілакта Симокаттського, III, 9, 7, стор. 129 (вид. de Boog; “Алани”, ст. 141 (Кулаковский)).

³⁵ Менандр рос. ст. 382–383.

³⁶ “Туруб-сан” значило б “високосановний”, “високогідний”. Пор. Туруб – високий у словнику Махмуда Кашгарського XI в. Або можна згадати ще “турушкан” – непохитний, стійкий (теж див. у Махмуда). Але це могло б бути й простим титулом “тюрґяш-хан”. В “Команен” “71 – тюрж-шад”.

³⁷ “Унігури” читаються в поправнішому Менандровому тексті “Посольства”, що видав С. de Boog (Берл. 1903, ст. 206 = Марк XXV 505): В попередніх виданнях читаємо “утігурів”, – але це теж очевидячки кубанські булгари.

³⁸ Менандр рос., ст. 418–420. Турсант не сказав, чи не спробували вдертися тюрки до Закавказчини крізь Каспійську браму. Сирський письменник Йоан Ефеський (пис. 585 р.) каже, що місто Каспія зветься ще й брамою тюрків (Маркв. 56).

³⁹ “Ектель”. А раніш вона писалася “Ектак”, тобто “Ак-таг”.

⁴⁰ Чи Буку-хан (Кутадгу-біліг “Команен” 31–32 (Орхон): 59:61 (Буду-хан 759–780)).

⁴¹ Менандр рос. пер., стор. 422–423. Є й тюрське слово Бокай = робак, та воно неначе підходить для значного тюрка, ніж улюблене Буга (= бик).

⁴² Менандр рос. пер., стор. 462.

⁴³ Так само як і в Закавказчину і на південь од Дербендської брами, куди їх навіть кликали проти персів декотрі вірменські вільможі в 590-х рр. Див. Себеос: Історія Іраклія. СПб., 1862, ст. 54.

⁴⁴ Шаван рос., стор. 220.

⁴⁵ Див. у Теофана Симокатійського, VII, 7, ст. 282 бонського видання – про тюркську місію 598 р. од великого хакана (відомого нам Тарду, сина Істемі-хакана), (Шаван, ст. 249) до Візантії, до імператора Маврикія; посольство привезло звістку, що серед тюрків знов панує внутрішній спокій.

⁴⁶ Див. Табарій араб. I, стор. 896; нім. Нельдеке, ст. 159–160. Звичайно, що треба буде при цім виправити у Табарія анахронізм. Він, здається, думає, що цей хакан був той самий синджебгу, який завоював (563–567) і Согдіяну, тобто мав би це синджебгу-хакан Істемі. Але ж ми вже бачили з Менандра, що синджебгу-хакан Істемі помер 576 року. Нельдеке, ст. 158 примітка I справедливо вважає: “Рука хакана синджебгу (= Істемі) досягає дуже далеко, але над Кавказом він не панував”.

⁴⁷ Див. Іпатський літопис лист 9.

⁴⁸ Менандр рос., ст. 374.

⁴⁹ Шаван, стор. 222; у нас стор. <...>.

⁵⁰ Менандр рос., ст. 377–378.

⁵¹ Менандр, паризьке Мюлерове видання “Фрагментов”, том IV, ст. 228.

⁵² Цей глек фігурував на парижській виставці 1900 року, а знімок з нього вміщено в історію японського мистецтва того самого року – навести точний заголовок за Шаваном стор. 301.

⁵³ Менандр рос., стор. 376.

⁵⁴ Шаван, стор. 301.

⁵⁵ Про це стисло див. У Шавана в окремому розділі: Буддійські пілігрими, ст. 192–198. А повний переклад подорожі Сюань Цяна видано давно.

⁵⁶ Менандр, рос., ст. 374.

⁵⁷ Менандр рос., ст. 418.

⁵⁸ Теофілакт, навести з Менандра 377 та з Шавана 249.

⁵⁹ Себеос VII в Ист. Иракла, ст. 73–74 і 76.

⁶⁰ Що надкавказький джебгу-хакан був з династії великого хакана – тобто з роду Ашихна, про це нам свідчать вірменські історики. У Кагатавція (ст. 110–119); виходить великий “хакан півночі” і джебгу-хакан Хазарщини були брати, може й не рідні: Щад доводитьсь одному сином, другому – небожем (Джерело для VII в. мав Каганкатавцій компілятор дуже добре, сприяє подіям VII в.). (Тут треба навести виписки з Себеоса та з Ивондо, Маркв. 47).

⁶¹ Chronique de Tabari, traduite sur la version persane par Hermann Zotenberg, m. III, Париж 1871, ст. 499, під 22 = 643 роком.

⁶² Розуміється, мій здогад: є тільки здогад, бо автор перської переробки міг зачерпнути свою звістку попросту з додаткового старого джерела.

⁶³ Гевонд, стор. 28.

⁶⁴ Τοὺς Τοῦρκους ἐκ τῆς ἐφας, ὁὺς Χαζάρεις ὀνομάζουσι, – це вислов з літопису Теофана Візантійця, під роком 6117; рос. пер. (Москва, 1890), стор. 235.

⁶⁵ Катанкатавцій, ст. 149, ст. 153, ст. 156, в подіях навіть 660-х.

⁶⁶ Прим. у католикоса Віро VII в., переписаного в Каганкатавція, пор. ст. 108 (“цар гуннів”, тобто тюрків) і ст. 103 (він цар “хазарів”).

⁶⁷ Сюди належить, наприклад, термін “гудун”, тобто джебгухаканський намісник, що у візантійців він пишеться “τουδοῦν” (Теофан під роком № <...>), а у вірменських істориків “тндюн” (Каганкатавцій, рос. пер. Патканова, ст. № <...>). Закони щиро-хазарської і щиро-булгарської фонетики вимагали б вимови “турун” із звуком “р”; булгари – тії так справді і вимовляли (Див. про це статтю акад. Шахматова у збірці на честь акад. Радлова), а отже в хазарів ми чуємо чисто по-тюркськи: “гудун”.

⁶⁸ О географічних мовах, хоч би не властивої хазарської території, а тюрко-хазарських колоній, ми зустрічаємо теж двоїстість, мішанину двох мов. Назва для Тмутаракані (по грецьки пишеться Τυμά-тарха, потім і Таμά-тарха). Фонетично виходить швидше хазарська, ніж тюркська (по тюркськи було б не “тюма”, а зберігався б звук “а”); назва значить “тар ханство коло (Керченської) протоки”. А от (засвідчення у Костянтина Порфирородного) назва для Києва Σαμβα-тас, де в другій половині, виразно показується слово “таш” (камінь, пограниччя), має догматику безперечно тюркську, бо булгаро-хазарська фонетика вимагала б вимови не “таш”, а “чол”, або близької до “чол” (такі звукові переходи створює нам теперішня чуваська мова).

⁶⁹ Див. “Китаб аль Агані”, перше булак. вид. т. XV, ст. 107. У мене у розвідці про “Хамасу” 1914, стор. № <...>.

⁷⁰ Дівап Менучигрія, вид. Казимірський, див. № 31, ст. 213, фр., р. 31.

⁷¹ Тобто за китайською модою. Самі ж хазари, як не важко з Каганкатавція висувати (ст. 104, рос.), свої голови голили бритвами.

⁷² Патріярх Віро VII в., що його життєпис внесено в компіляцію Мойсея Каганкатавція. Див. “Історію агвань”, рос. пер., ст. 104–105, 108, 110. Повести Амміяна Мар.

⁷³ Їх колись уже цитував (за Симеоном Логотетом) Иловайський в “Ж.М.Н.Пр.” – в статті: “Болгары и Русь на Азовском поморьи” (стр. III).

⁷⁴ Див. про це у нас вище, ст. ... Окрім того, друком, у статті – “Сторінки з історії кавказького Азербайджану”, 1934 р.

⁷⁵ Див. М. Каганкатавцій: “Історія агвань”. СПб., 1861, ст. 135–136.

⁷⁶ Див. вище ст. 12.

⁷⁷ Мариздіа 11, 212 думає [нерозб.]. Але див. “Історію імпер. Ираклия”, сочинение епископа Себеоса, перек. Кер. Патканова. СПб., 1862, ст. 54, Каганкатавцій, ст. 110–134.

⁷⁸ На цій війні, в подробицях, широко спиняються всі історики Візантії, а є окрім того корисна стаття Релянда в 111 (1894), ст. 330–373.

⁷⁹ Літопис візантійця Теофана під р. 6117, рос. пер. М., 1890, ст. 235.

⁸⁰ Дещо одначе ми читаємо прим. у Масудія Х в.; араб., ст. 156 і д. франц. перекл. Дево, ст. 214–216.

⁸¹ Оповіді про візантійсько-хазарський похід на Тифліс в 627 р. і славетня у Грузинів анахроністична й некритична компіляція XVIII віку “Картліс цховреба” = “Історія Грузії” оброблена за наказом грузинського царя Вахтанга VI. Тільки ж як відомо, користуватися цією пізньою недобре переробленою літописною компіляцією можна, хіба, з величезною обережністю.

⁸² Оповідання Самовидця VII віку, внесене в II книгу Мойсея Кагантваци “Історія агван”, рос. пер., стор. 104–109 і д.

⁸³ Див. Ф. Такайшвілі: “Известія грузинських летописей и историков о северномъ Кавказъ в “Сборникъ матерьялов для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа”, вип. 22, Тифлис, 1897, ст. 24.

⁸⁴ Тюркське “ілк” дословно значить “перший” – латинс. “princeps”. І може бути перекладене, як князь.

⁸⁵ Теофан рос., ст. 235, Каганкатваци, ст. 107.

⁸⁶ Кагантакваци, ст. 107–120.

⁸⁷ Васальну залежність тодішньої Грузії од персів зазначають і грузинські джерела. Див. особливо старовинне життя св. Євстатія Мцхетського (540-их рр.), що видав Джавахов: Баварської Акад. наук 1901, ст. 800 і д. Або й у пізн. Картліс Цховреба, р. пер. Бросе, 1, ст. 224.

⁸⁸ Теофан рос. пер., ст. 235.

⁸⁹ Теофан рос. пер., ст. 235.

⁹⁰ Шатберуська хроніка X віку, пер. виписки в його “Извѣстіяхъ Грузинскихъ Летописей” (1897), ст. 24.

⁹¹ Каганкатваци, стор. 109.

⁹² Див. у Каганкатваци, стор. 108–109.

⁹³ Теофан під р. 6118 рос., ст. 236; Каганкатваци рос., ст. Ф 119.

⁹⁴ Каганкатваци, ст. 120, за оповіданням агванського католика Віро.

⁹⁵ Грузинська Шатбердська збірка X в., виписка в перекл. Ф. Такайшвілі у XXII випуску-ві Тифліського “Сборника “ (1897), ст. 24. Там таки у Такайшвілі дано й російський переклад уступу із “Картліс Цховреба” XVIII в.; у безмірно кращому перекладі Бросе: Histoire de la Géorgie, див. т. 1 (1849), ст. 228.

⁹⁶ Вірменські історики звать їх однаково: то “гуни”, то “туркестанці”, то “хазари”.

⁹⁷ “Шад”, здається, тут буде не титул, а особове ім’я. Але китаїсти зазначали й титул “шецз” (сопровитель), Vloten: Recherches, стор. 19.

⁹⁸ Натякав він мабуть на близький похід у перську Вірменину. Навести все з Каганкатваци, ст. 132.

⁹⁹ Навести в виносці картину обіда у хазарів. Каганк., стор. 125.

¹⁰⁰ Порівн. у візантійців [нерозб.], прим. Теофан під роком 711, рос., ст. 247.

¹⁰¹ Каганкатваци, ст. 127–128. Про границі – Каганкатваци, 150 і 153; та в арабських джерелах.

¹⁰² Каганкатваци, ст. 131.

¹⁰³ Каганкатваци, ст. 131.

¹⁰⁴ Маємо на думці, між іншим, не дуже давне видання Н. Валканова “Златокузнецы Дагестана”.

¹⁰⁵ Зразок того мистецтва, що знали агванці, дає Каганкатваци в оповіданні про храм, збудований в 660 роках. Ст. 157 (та навести із ст. 203–204).

¹⁰⁶ Див. у нас вище, за Каганкатвацием.

¹⁰⁷ Григорій ар., стор. 194, рос. Джусе, ст. 5. Див. у нас вище статтю в збірці Ольдернбурга, ст. № 3.

¹⁰⁸ Стаття Кулаковського.

¹⁰⁹ Маркварт пересуває хронологічно на 10 літ, ст. 514.

¹¹⁰ Каганкатваци, рос., ст. 162.

¹¹¹ Каганкатваци, ст. 138.

¹¹² Каганкатваци, ст. 140.

¹¹³ Каганкатвацій, ст. 141–144.

¹¹⁴ Каганкатвацій, ст. 148 і 144.

¹¹⁵ Каганкатвацій, ст. 156.

¹¹⁶ Хамдуллах Мостовфій “Нознет ель-колюб” XIV в., вид. М. Спрендж (Кембр., 1915), ст. 91. Рос. в XIX в.

¹¹⁷ Городську, торгову вагу набула ця агванська Ганджа (на торговому шляху з Партава до Тифліса) допіру за Халіфатських часів IX в., а столицею країни зробилася вже після того, як у X в. занепав старший партав-Бардо.

¹¹⁸ Каганкатвацій, рос. ст. 149.

¹¹⁹ Каганкатвацій, ст. 145–149.

¹²⁰ Каганкатвацій, ст. 149–150.

¹²¹ Цікаво ще раз підкреслити в цих подіях 660-их років отаку етнічну термінологію у вірменсько-агванського дієписа: проти Джеваншіра йдуть “хазари” (Каганкатвацій, ст. 149–150), але веде їх “цар гуннів”, або (декількома рядками нижче) він вже й “цар туркестанський” (стор. 153).

¹²² Каганкатвацій, ст. 153–154.

¹²³ Каганкатвацій, ст. 156.

¹²⁴ Каганкатвацій, ст. 160.

¹²⁵ Каганкатвацій, ст. 160.

¹²⁶ Що “Ілітер” був лиш васальним князем “хазарського хакана”, це точно говорить сам Каганкатвацій, ст. 199.

¹²⁷ Каганкатвацій, ст. 185–186.

¹²⁸ Каганкатвацій, ст. 186.

Кримський А. Ю.

“Історія хазар” (неопубліковані фрагменти) /

Підготовка до друку: О. Б. Бубенок, О. О. Хамрай, В. В. Черноиваненко

Основою для публікації відомих науці фрагментів другої частини монографії “Історія хазар” видатного українського орієталіста академіка А. Ю. Кримського стали сторінки рукопису, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Запропонований увазі читачів фрагмент присвячено подіям VI – початку VII ст., коли хозари вперше з’явилися на сторінках історії.

Ключові слова: “Історія хазар”, А. Ю. Кримський, українське сходознавство, хозари

Крымский А. Е.

“История хазар” (неопубликованные фрагменты) /

Подготовка к печати: А. Б. Бубенок, А. А. Хамрай, В. В. Черноиваненко

Основой для публикации известных науке фрагментов второй части монографии “История хазар” выдающегося украинского ориенталиста академика А. Ю. Крымского стали страницы рукописи, хранящиеся в фондах Института рукописей Национальной библиотеки Украины им. В. Вернадского. Предлагаемый вниманию читателей фрагмент посвящен событиям VI – начала VII в., когда хазары впервые появились на страницах истории.

Ключевые слова: “История хазар”, А. Е. Крымский, украинское востоковедение, хазары